INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF
Contemporary Pedagogical and Philological Research
2026 / No. 1(2)

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

LIRIK VA NASRIY MATNLARNI IFODALI O‘QISH: TAHLIL VA AMALIY YO‘NALISHLAR

Abdurasulova Etibor

Termiz davlat pedagogika instituti Tillar fakulteti o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi talabasi

Termiz shahri, Surxondaryo viloyati

Annotatsiya. Maqolada lirik va nasriy matnlarni ifodali o‘qishning o‘ziga xos jihatlari tahlil qilinib, ularni o‘qishga tayyorgarlik uchun belgilash tizimi taklif etilgan. Ilmiy yangilik — lirik hamda nasriy matn uchun alohida o‘qish yo‘nalishlari va shartli belgilar majmuining ishlab chiqilishida. Natijalar bo‘lajak filologlar tayyorgarligida qo‘llanishi mumkin.

Kalit so‘zlar: ifodali o‘qish, lirik matn, nasriy matn, shartli belgilar, mantiqiy pauza, intonatsiya, o‘qishga tayyorgarlik.

Аннотация. В статье анализируются особенности выразительного чтения лирических и прозаических текстов, предлагается система условных знаков для подготовки к чтению. Научная новизна заключается в разработке отдельных направлений чтения для каждого вида текста. Результаты могут применяться в практике и при подготовке будущих филологов и учителей-словесников.

Ключевые слова: выразительное чтение, лирический текст, прозаический текст, условные знаки, логическая пауза, интонация, подготовка к чтению.

Annotation. The article analyses the specific features of expressive reading of lyrical and prose texts and proposes a system of conventional marks for reading preparation. The scientific novelty lies in developing separate reading approaches for each text type. The results can be applied in training future philologists and teachers.

Keywords: expressive reading, lyrical text, prose text, conventional marks, logical pause, intonation, reading preparation.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

KIRISH

Ona tili va adabiyot ta’limida badiiy matnni ovoz chiqarib o‘qish oddiy mashq emas, balki matnni talqin qilishning o‘zgacha shaklidir. Bir she’r yoki hikoya turli kishilar tomonidan turlicha o‘qilganda, tinglovchi uchun uning ma’nosi ham turlicha ochiladi. Shu sababli bo‘lajak filolog va o‘qituvchining ifodali o‘qish mahorati kasbiy tayyorgarlikning muhim ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi.

Metodik manbalarda o‘qish malakasi bosqichma-bosqich shakllanishi qayd etiladi: avval matnni to‘g‘ri va anglab o‘qish, so‘ngra adabiy o‘qish o‘zlashtiriladi, undan keyin ifodali o‘qishga o‘tiladi [1]. Boshlang‘ich sinflarda ifodali o‘qish ko‘nikmalarini shakllantirish yo‘llari B.S.Xasanova ishida ko‘rsatilgan [2]. Bizning kuzatishimizcha, bunday ishlarda o‘qish vositalari ko‘proq umumiy tarzda sanaladi, lirik va nasriy matnga xos farqlar hamda tayyorgarlikni amaliy belgilar bilan rasmiylashtirish masalasi kamroq yoritilgan. Mavzuning dolzarbligi va yangiligi shu bilan izohlanadi.

Tadqiqotning maqsadi — lirik va nasriy matnlarni ifodali o‘qishning o‘ziga xosligini ochib berish va o‘qishga tayyorgarlik uchun amaliy belgilash tizimini taklif etish. Maqsadga muvofiq quyidagi vazifalar qo‘yildi: ifodali o‘qishning tarkibiy qismlarini aniqlash; lirik matnni o‘qish yo‘nalishini tavsiflash; nasriy matnni o‘qish yo‘nalishini tavsiflash; shartli belgilar tizimini ishlab chiqish va mashq bosqichlarini belgilash.

ASOSIY QISM

Tadqiqot jarayonida adabiy va metodik manbalar tahlil qilindi, tavsif va qiyoslash usullaridan foydalanildi hamda matnni o‘qishga tayyorlash uchun belgilash tizimi modellashtirildi.

1. Ifodali o‘qishning tarkibiy qismlari

Ifodali o‘qish asarning mazmuni, g‘oyasi va his-tuyg‘u ohangini tinglovchiga ovoz orqali aniq yetkazishni anglatadi. Uning samarasi o‘qiyotgan kishining asar

mazmuni va badiiy xususiyatlarini qanchalik chuqur tushunishiga bog‘liq [1]. Boshqacha aytganda, ovoz mashqidan avval matnni anglash turadi.

Metodik adabiyotda ifodali o‘qish vositalari sifatida intonatsiya, mantiqiy urg‘u, pauza, temp, ritm, ovoz kuchi va tembri, shuningdek, mimika hamda imo-ishora ko‘rsatiladi [3]. Intonatsiya ovoz ohangining o‘zgarib borishi bo‘lib, gapning maqsadi va undagi hislarni bildiradi. Mantiqiy urg‘u mazmun markazini tashkil etuvchi so‘zni ajratadi. Pauza esa fikrni bo‘laklarga bo‘lib, tinglovchiga uni anglash imkonini beradi. Temp o‘qish tezligini, ritm esa nutq bo‘laklarining ohangdor ketma-ketligini belgilaydi.

2. Lirik matnni o‘qish yo‘nalishi

Lirik asar shoirning ichki kechinmalari, kayfiyati va fikrlari bayoni sifatida e’tirof etiladi [4]. Demak, lirik matnni o‘qishda asosiy maqsad — kechinmaning samimiyligi va ohangini saqlab qolishdir. Buning uchun o‘qiyotgan kishi avvalo she’rning mavzusi, lirik qahramon holati va umumiy kayfiyatini aniqlab oladi.

She’riy matnning ohangi vazn bilan chambarchas bog‘liq. Aruz vaznida hijolarning cho‘ziq yoki qisqaligi, barmoq vaznida esa hijolar soni va misralarning bo‘laklarga bo‘linishi o‘qish ritmini belgilaydi. Shu sababli bu ikki xil she’rni o‘qishda ohang farqi seziladi. Qofiya va radif misra oxirida ohangdorlikni kuchaytiradi, biroq ularni ortiqcha cho‘zish she’rni qo‘shiqqa o‘xshatib yuboradi. Agar fikr keyingi misraga o‘tayotgan bo‘lsa, misra oxiridagi pauza qisqartiriladi, aks holda mazmun uziladi. Lirik asarni yod olib o‘qish ham ifodali o‘qishning tarkibiy qismi sanaladi [1].

3. Nasriy matnni o‘qish yo‘nalishi

Nasriy asarda voqea-hodisalar, qahramonlar xarakteri va muallif bayoni uyg‘un holda beriladi [4]. Shuning uchun nasrni o‘qishdan oldin asarda ilgari surilgan g‘oyani aniqlash zarur. Masalan, boshlang‘ich sinfda hikoya o‘qishdan avval o‘quvchilarga qahramonning xatosi va hikoyaning tarbiyaviy mohiyati tushuntiriladi [1].

Nasrda muallif bayoni va qahramonlar nutqini farqlash muhim: bayon odatda sokin va tekis ohangda, dialoglar esa har bir qahramonning xarakteriga mos jonli

ohangda o‘qiladi. Abzats va davrlar orasida mantiqiy hamda psixologik pauzalar qo‘llanadi; voqea avj pallasiga yetganda temp tezlashadi, sokin lavhalarda sekinlashadi. Ifodali o‘qish mazmunni yetkazish bilan cheklanmay, asarning tarbiyaviy va estetik ta’sirini ham o‘quvchiga yetkazishi lozim [2]. Ikki yo‘nalish o‘rtasidagi farqlar 1-jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval. Lirik va nasriy matnni ifodali o‘qishning qiyosiy ko‘rinishi

Mezon	Lirik matn	Nasriy matn
Matn markazida	Lirik qahramonning ichki holati va kayfiyati	Voqea, qahramon xarakteri va muallif bayoni
Ohang manbai	Vazn, qofiya, radif va misralarning tuzilishi	Gap tuzilishi, davr va abzatslarning ketma-ketligi
Pauza turi	Misra oxiridagi va mantiqiy to‘xtamlar birga qo‘llanadi	Mantiqiy va psixologik to‘xtamlar, abzats oralig‘ida uzunroq pauza
Temp	Kayfiyat o‘zgarishiga ko‘ra silliq o‘zgaradi	Voqea tezligiga ko‘ra keskin tezlashadi yoki sekinlashadi
Intonatsiya	Asosan yagona yetakchi ohang	Bayon va nutq egalari uchun turli ohanglar
Tayyorgarlik	Yodlash, vaznni his etish, obrazni qalban idrok etish	G‘oyani aniqlash, nutq egalarini farqlash, matnni belgilash

4. Matnni belgilash tizimi

Tajriba shuni ko‘rsatadiki, o‘qishga puxta tayyorlanish uchun matnni oldindan belgilab chiqish foydali. Quyidagi shartli belgilar tizimi lirik va nasriy matnga bir xilda qo‘llanishi mumkin va ijroni rejalashtirishga yordam beradi (2-jadval).

2-jadval. Matnni belgilashda qo‘llaniladigan shartli belgilar

Belgi	Ma’nosi	Qo‘llanishi
/	Qisqa pauza	Gap bo‘laklari va sanash oralig‘ida
//	Uzun pauza	Fikr yoki band tugaganda, abzats oxirida
tagiga chiziq	Mantiqiy urg‘u	Gapning mazmun markazini tashkil etgan so‘zda
↑	Ovoz ko‘tarilishi	So‘roq, ajablanish, ko‘tarinki kayfiyatda
↓	Ovoz pasayishi	Fikr tugallanganda, mungli yoki xotirjam ohangda
~	Cho‘zib o‘qish	Ta’kidlanayotgan yoki his-tuyg‘uli so‘zlarda

Belgilash jarayoni uch qadamdan iborat: avval matn mazmuniga ko‘ra pauzalar qo‘yiladi, so‘ng mantiqiy urg‘u tushadigan so‘zlar ajratiladi, oxirida ohang va temp

o‘zgarishlari belgilanadi. Lirik matnda belgilar misralar bo‘yicha, nasriy matnda gaplar va abzatslar bo‘yicha qo‘yiladi.

5. Mashq bosqichlari

Amaliy ish uchun quyidagi tartibni tavsiya etamiz: 1) matn bilan tanishish va uni to‘liq anglash; 2) g‘oya, kayfiyat va qahramon holatini aniqlash; 3) matnni shartli belgilar bilan belgilash; 4) nafas va ovoz ustida mashq qilish; 5) o‘z ijrosini tinglab, kamchiliklarni tuzatish. Tayyorgarlikda mohir ijrochilarning audio va video yozuvlaridan foydalanish yaxshi natija beradi [1]. Sinfda va sinfdan tashqari o‘qish mashg‘ulotlarini birga olib borish esa o‘qish ko‘nikmasini mustahkamlaydi [2].

XULOSA

Tahlil shuni ko‘rsatdiki, lirik va nasriy matnni ifodali o‘qishning umumiy asosi bir xil: asarning mazmuni va g‘oyasini anglash hamda ifodali o‘qish vositalaridan o‘rinli foydalanish. Biroq lirik matnda kechinma, vazn va ritm, nasriy matnda esa voqea, qahramon nutqi va bayon ohangi yetakchilik qiladi, tayyorgarlik yo‘nalishi ham shunga ko‘ra farqlanadi.

Tavsiya sifatida talabalarga matnni belgilash mashqlarini berish, o‘z ijrosini yozib olib tahlil qilish, aruz va barmoq vaznidagi she’rlarni qiyoslab o‘qitish va mohir ijrochilar namunasidan foydalanish taklif etiladi. Kelgusida ifodali o‘qishni baholash mezonlarini ishlab chiqish va belgilash tizimining samaradorligini tajribada sinash istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Adabiy va mantiqiy o‘qish // Zenodo. – 2021. – https://zenodo.org/records/5812904

2. Xasanova B.S. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ifodali o‘qish ko‘nikmalarini shakllantirish // Science and Innovation. – 2022. – № 2. – B. 48.

3. Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2009.

4. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – Toshkent: Akademnashr, 2013.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE